

DESPRE STRUCTURILE SUBTERANE ALE ARENEI AMFITEATRULUI DE LA SARMIZEGETUSA

Unul dintre cele mai importante monumente ale Ulpiei Traiana Sarmizegetusa este amfiteatrul. Din păcate, deși dezvelit integral și restaurat încă de multă vreme, el nu s-a bucurat de prea multă atenție din partea cercetătorilor¹. Fără a constitui încă obiectul unui studiu aprofundat, multe probleme legate de structura, funcționalitatea, rolul său social-politic și religios în viața coloniei și a întregii provincii rămân încă neelucidate. Numeroasele întrebări care își așteaptă încă răspunsul ne-au îndemnat să încercăm în rîndurile de față dezbaterea și eventual soluționarea unei singure probleme, trecută prea ușor cu vederea pînă acum, și anume rostul structurilor subterane din arena amfiteatrului.

Această tentativă este însă mult îngreunată datorită documentației sărace și lacunare ce ni s-a păstrat de la autorii săpăturilor. Primele săpături arheologice în arena amfiteatrului au fost executate în anii 1891–1893 de către membri ai Asociației istoricilor și arheologilor din Deva. Cu această ocazie, în centrul arenei a fost descoperită o stelă funerară înaltă de 3,90 m, ceea ce i-a determinat pe autori să presupună existența în acel punct a unui mormînt, aflat la 2 m adâncime². Săpăturile la amfiteatrul au fost reluate între anii 1934–1936 de un colectiv condus de C. Daicoviciu. Ele au dus și la dezvelirea structurilor subterane din arenă și mai tîrziu la restaurarea acestora³.

Structurile subterane ale arenei (fig. 1) sunt zidite în piatră și constau din trei elemente de bază: o încăpere mare centrală de formă patrulateră (b), un coridor lung (c) care pornește din peretele de vest al camerei b și se îndreaptă, de-a lungul axei lungi a arenei, spre poarta de est; după ce o străbate și ieșe din amfiteatrul, cotește spre nord. Cel de-al treilea element (a) este dispus de cearăltă parte a camerei b, spre vest, și este de asemenea orientat pe direcția axei lungi; constă dintr-o încăpere mai mică și alungită, mult mai îngustă decît cea centrală. Rezumînd puținele date ce ni le oferă autorul cercetărilor⁴, știm că în camera mare din centru era un „bazin de apă” unde a descoperit jgheaburi de

¹ Despre amfiteatru, vezi: G. Szinte, în *HTRTE*, VIII, 1897, p. 35–37; P. Kírály, *Dacia Provincia Augusti*, Nagybecserek, 1894, p. 122–129; C. Daicoviciu, în *Dacia*, I, 1924, p. 230–231; C. Daicoviciu, în *ACMIT*, IV, 1932–1938, p. 393–403; C. Daicoviciu, H. Daicoviciu, *Ulpia Traiana*, București, 1962, p. 51–58; M. Macrea, *Viața în Dacia romană*, București, 1969, p. 348–349; G. Forni, în *Apulum*, XIII, 1975, p. 141–154; I. Piso, în *AIIA*, XI, 1978, p. 282–287; *IDR*, III/2, p. 51–63, nr. 28–61; H. Daicoviciu, D. Alicu, *Colonia Ulpia Traiana Augusta Dacica Sarmizegetusa*, București, 1984, p. 87–100.

² G. Szinte, *op. cit.*, p. 37. Presupunerea, total nepotrivită, s-a datorat descoperirii unei stele funerare, cu inscripția ilizibilă. Dimensiunile neobișnuite ale piesei, 3,90 m, nu exclud posibilitatea ca ea să fi fost refolosită la un moment dat în legătură cu structurile subterane. S-ar putea să fi ajuns acolo și în epoca post-română, ca material folosit pentru blocarea intrărilor.

³ C. Daicoviciu, în *ACMIT*, IV, 1932–1938, p. 399–400, fig. 30–31, pl. III.

⁴ *Ibidem*.

stejar care colectau apa ce venea prin niște canale mici din pereții de sud și de vest ai încăperii. Jgheaburile conduceau apă pe sub un prag în corridorul lung subteran. Deasupra bazinului se afla, probabil, o podea de lemn care transformă încăperea într-un spațiu care servea, după explicația lui C. Daicoviciu, „pentru scopurile reprezentărilor“. Nu se amintește nimic despre al treilea element, camera *a*, deși fusese și ea săpată, așa cum rezultă dintr-o fotografie și de pe planul publicat de autor. Lipsesc orice alte detalii, dimensiuni, observații. Unele dintre acestea pot fi reconstituite după plan. Urmărindu-l (fig. 1), se pot adăuga cîteva observații despre fiecare dintre cele trei elemente. Camera centrală *b* are înscrișă adîncimea de 1,85 m (în text se spune 2 m), în timp ce încăperea *a* pare să fi fost săpată doar 0,85 m sub nivelul arenei. Corridorul *c* putem presupune că a fost adîncit cam la același nivel cu încăperea *b*. Mai observăm că încăperea *b* și corridorul *c* au fost, se pare, construite deodată, întrucât zidul de nord al corridorului se prelungeste, formind și latura de nord a camerei *b*. În schimb, încăperea *a* nu are zidurile perpendiculare pe cele ale camerei *b*. Ele sunt mai subțiri decât cele ale restului elementelor subterane și par să se adosa acestora. Sunt indicii care pot duce la presupunerea că această încăpere a fost construită mai tîrziu decât celelalte două elemente. Calculate după planul lui C. Daicoviciu⁵, dimensiunile aproximative ale încăperilor subterane se prezintă astfel: camera *a* — $5,55 \times 0,95$ m, grosimea zidurilor 0,55 m; camera *b* — $6,30 \times 3,80$ m, grosimea zidurilor 0,80—0,95 m; corridorul *c* — este săpat pe o lungime totală de 55 m, dintre care: pornind de la pragul de trecere în camera *b* se pot delimita 14,60 m, distanță pe care are o lățime de 1,15—1,20 m; urmează apoi o porțiune mai îngustă, de 0,60—0,80 m și lungă de 28,85 m; ultima sa parte, după ce ieșe din amfiteatru și cotește spre nord, are 11,55 m lungime și aceeași lățime ca și cea anterioară. În continuare n-a mai fost urmărit, continuarea să fiind doar presupusă. Grosimea zidurilor corridorului este de 0,80—0,95 m.

Înainte de a încerca să stabilim funcționalitatea acestor elemente, trebuie să vedem dacă și alte amfiteatre ale lumii romane aveau structuri asemănătoare și cum au fost ele interpretate. Analizînd un număr considerabil de amfiteatre cîtate pe întreg cuprinsul Imperiului am ajuns la concluzia că existența structurilor subterane nu constituia o situație de excepție, dar nu era nici o regulă generală, unele amfiteatre fiind lipsite de asemenea dotări. Dintre cele care le posedă, se remarcă o primă grupă a marilor amfiteatre, la care întreg subsolul arenei este străbătut de o rețea complicată de coridoare și camere, avînd uneori legătûră și cu carea. Erau evident destinate desfășurării unor spectacole de mare anvergură, inclusiv naumahiilor. Cunoaștem asemenea structuri la Colosseum⁶, în amfiteatrele de la Capua, Puteoli și Verona⁷, în marile amfiteatre ale Galliei de la Nîmes și Arles⁸ sau la „Colosseum-ul“ de la El Djem⁹ din provincia Africa. O a doua grupă cuprinde un număr însemnat de amfiteatre cu structuri subterane în arenă mai

⁵ Am preferat calculul după plan, întrucât pe teren avem actualmente restaurări, mai vechi, despre care nu știm cît de corect și de științific au fost efectuate. Despre restaurări vezi D. Alicu, în *Acta MN*, XIII, 1976, p. 146—147.

⁶ H. Kähler, în *Enciclopedia dell'arte antica classica e orientale* (în continuare *EAA*), I, s.v. *anfiteatro*, p. 380.

⁷ C. Thierry, în *DA*, I, s.v. *amphiteatrum*, p. 247; L. Friedlaender, *Darstellungen aus der Sittengeschichte Roms*, II, ed. VIII, Leipzig, 1910, p. 567—568; H. Kähler, *op. cit.*, fig. 528, 530.

⁸ A. Grenier, *Manuel d'archéologie gallo-romaine*, II, Paris, 1958, p. 626—627.

⁹ H. Slim, în *L'Africa romana. Atti del I convegno di studio*, Sassari 1983, Sassari, 1984, p. 156, pl. XX, XXI.

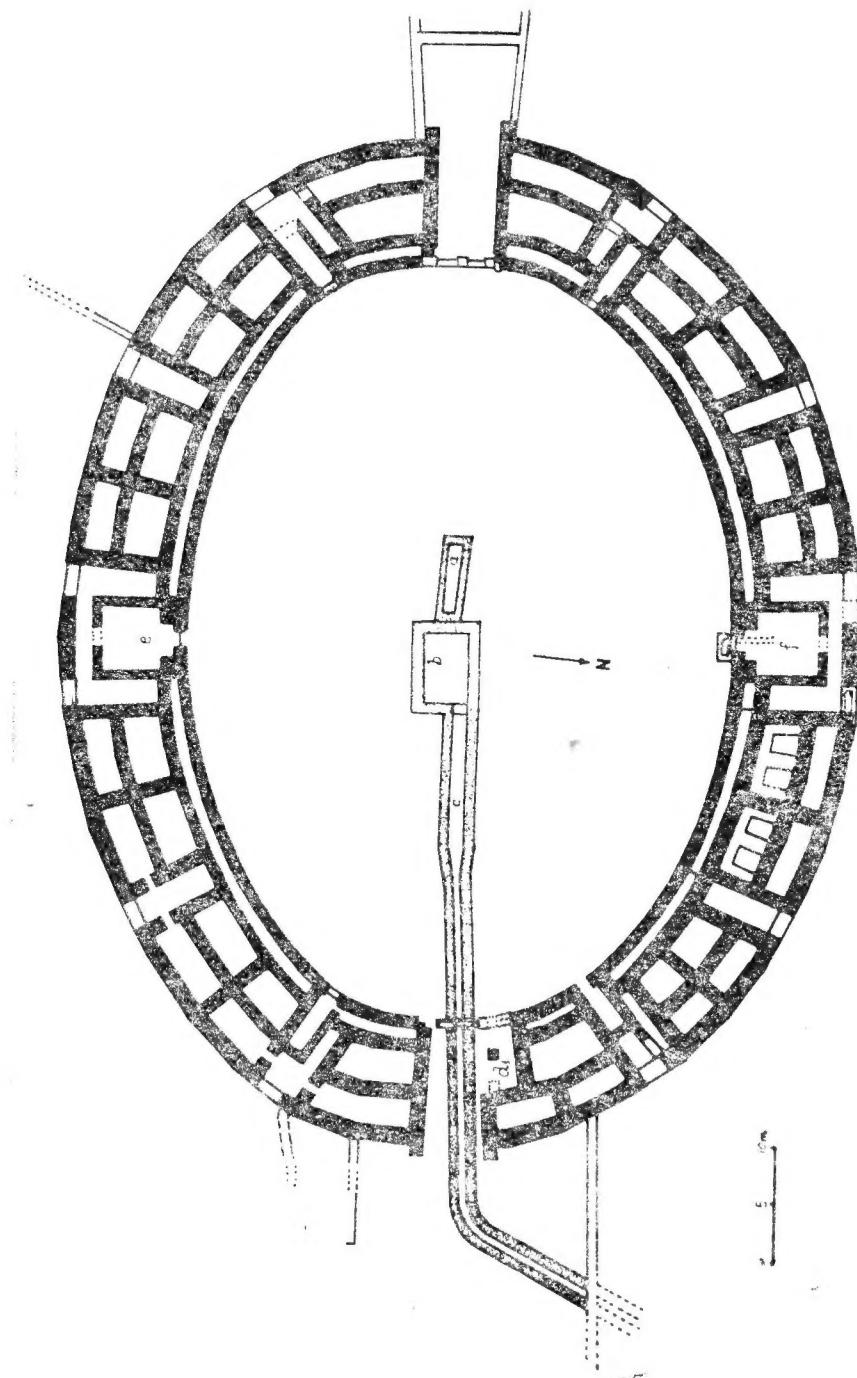

Fig. 1. Planul amfiteatrului, cu structurile subterane (după C. Daicoviciu).

simple și de mai mică ampioare. Așa sunt, de exemplu, în Italia cele de la Tusculum, Interamnia Praetutinorum, Sutrium¹⁰, în Sicilia cel de la Syracusa¹¹, în Gallia cele de la Vesunna Petrocoriorum, Metz și Augusta Treverorum¹², Colonia Traiana (Xanten)¹³ în Germania, amfiteatrele militare de la Aquincum¹⁴ și Carnuntum¹⁵ din Pannonia, cel de la Salona¹⁶ din Dalmatia sau în Britannia cel de la Deva¹⁷. În această categorie se include și amfiteatrul de la Sarmizegetusa.

Mulți dintre cei care au studiat amfiteatrele amintite au căutat să găsească explicații pentru structurile subterane ale arenelor, bazându-se atât pe date arheologice și epigrafice, cât și pe informații literare antice. Toate aceste cunoștințe cumulate s-au dovedit a nu fi suficiente, întrucât nici una dintre explicații nu depășește stadiul ipotezelor. Cei mai mulți, referindu-se cu precădere la Colosseum și folosind texte din Dio Cassius, Herodianus sau Flavius Vopiscus precum și informații arheologice, socotesc că existența acestor structuri este legată de desfășurarea de *venationes*¹⁸. Conform acestor păreri, subteranele ar fi adăpostit animalele pregătite pentru spectacol și anumite mecanisme cu ajutorul cărora puteau fi aduse la nivelul arenii. De asemenea, puteau folosi și la desfășurarea naumahiiilor. Unii, mai optimiști, au încercat chiar să reconstituie aspectul inițial al subteranelor și al mecanismelor pe care le adăposteau¹⁹. Conform altor ipoteze, în subterane se depozitau și accesoriile, decorul și mijloacele de manevrare a acestora, necesare unor spectacole de pantomimă, fantasmarilor mitologice sau dramaticelor, frecvent văzute mai ales în amfiteatrele provinciale²⁰. O explicație deosebită a fost dată structurilor arenii amfiteatrului de la Salona. Aici, un corridor subteran, care pornește dintr-o încăperă patrulateră din centrul arenii și ieșe pe sub *cavea* undeva în afară, a fost considerat ca loc de evacuare a gladiatorilor morți sau răniți spre un presupus *ludus gladiatorius* situat ipotetic undeva în apropierea amfiteatrului²¹.

După această sumară trecere în revistă a diferitelor păreri, să vedem dacă se poate stabili care era situația în cazul Sarmizegetusei. Chiar dacă nici despre materialul arheologic descoperit în interiorul încăperilor subterane nu știm prea multe, totuși C. Daicoviciu amintește, atunci cînd enumerează piesele pe care le adăpostea în acea vreme Muzeul din Sarmizegetusa, o inscripție dedicată zeiței

¹⁰ L. Friedlaender, *op. cit.*, p. 572, 575—576 (după autori mai vechi).

¹¹ C. Thierry, *op. cit.*, loc. cit.

¹² A. Grenier, *op. cit.*, p. 671 (Vesunna), 700—704 (Metz), 708—710, fig. 238 (Aug. Trever.).

¹³ K. Heidenreich, în *BJ*, 145, 1940, p. 40—41, Taf. 9, Abb. 1.

¹⁴ J. Kolendo, în *Archeologia*, Warszawa—Wrocław, XXX, 1979 [1981], fig. 1.

¹⁵ R. Egger, în *RLÖ*, XVI, 1926, p. 105—111; L. Klima, H. Vettters, în *RLÖ*, XX, 1953, p. 9—13, Abb. 56, 72, Taf. 2/25 și planul general; J. Kolendo, *op. cit.*, fig. 7.

¹⁶ E. Dyggve, *Recherches a Salone*, II, Copenhague, 1933, p. 48—49, fig. 18/3a, pl. I.

¹⁷ F. H. Thompson, în *Actes du IX-e Congres international d'études sur les frontières romaines. Mamaia 1972*, București, Köln, Viena, 1974, p. 358, fig. 1, pl. 57/2, 59/2.

¹⁸ Atestări de *venationes* în izvoare literare și epigrafice la I. Lugli, *Fontes ad topographiam veteris Urbis Romae pertinentes*, III, Roma, 1955, p. 150, nr. 129, 132 și p. 164—167, nr. 260, 262—271; G. Lafaye, în *DA*, V, 1, s.v. *venatio*, p. 701—702.

¹⁹ L. B. Del Maso, *La Rome des Cesars*, Florența, 1977, p. 68, 78—79.

²⁰ L. Friedlaender, *op. cit.*, p. 412—413; A. Grenier, *op. cit.*, p. 563—564, unde este redată descrierea lui Apuleius despre un spectacol de la Cyrene.

²¹ E. Dyggve, *op. cit.*, p. 89, 105—106, fig. 70/A, 71. Există însă mai multe motive pentru care o asemenea posibilitate este greu de acceptat.

Nemesis (fig. 2) despre care ne spune că a fost găsită în camera mare din centrul arenei, evident cu ocazia săpăturilor ce le efectuase acolo. Fără a-i da textul, o comentarează laconic arătind că dedicantul epigrafei era un *pecuarius*, furnizor de animale pentru amfiteatru²². De la această primă pomenire piesa a mai fost reluată, fără ca lectura ei să fi suferit modificări²³. O sensibilă schimbare apare în 1980 în *IDR*, III/2, unde se arată că lectura corectă a profesiei dedicantului este *pecumarius*, fiind considerată o variantă a formei obișnuite *pecuarius*²⁴. Iată textul complet al inscripției, după *IDR*, III/2: *Deae Nemesi Reg(inae) /C(aius) Val(erius) Maximus pecumarius ex visu/ posuit.*

La o examinare mai atentă a piesei (vezi fig. 2), ultima literă din rîndul 2 pare mai degrabă un *G* decât un *C*. Ea seamănă foarte bine cu cea de deasupra, ultima din rîndul 1, care este cu siguranță *G* și mai puțin cu prima literă din rîndul 2 care este sigur un *C* (de altfel singurul din inscripție). Operând doar această modificare în vechea lectură, cuvîntul de la sfîrșitul rîndului 2 și începutul celui de-al treilea s-ar citi *pegumarius* și nu *pecumarius*. În acest caz observăm că despărțirea în silabe a cuvîntului ar fi greșită. Constatăm însă că la începutul rîndului 3 nu se vede litera *U*, considerată sigură de editorii anteriori ai inscripției. Este adevărat că ar exista spațiu pentru o literă și că suprafața pietrei este ușor corodată în acel loc. Dar și alte zone ale inscripției se prezintă la fel și totuși nici o altă literă n-a dispărut total. Considerăm că ea n-a existat și a fost presupusă doar, fiind necesară în cazul vechii lecturi. Fără această literă se poate observa că rîndul 3 este încadrat simetric pe placă, prima și ultima sa literă fiind situate la egală distanță de marginile inscripției. La fel, singurul cuvînt din rîndul 4 este așezat simetric față de extremitățile rîndului anterior. De asemenea, nu mai trebuie presupusă o despărțire incorectă în silabe a cuvîntului în cauză. Sîntem aşadar de părere că lectura corectă a cuvîntului este *pegmarius*. Or, este foarte improbabil ca *pegmarius* (sau chiar *pegumarius*) să fi fost folosit în sens de *pecuarius*. *Pegmarius* este un substantiv derivat de la *pegma- atis*. *Pegma*²⁵ era o „mașinărie” de lemn, compusă din mai multe scinduri îmbinate și fixate cu piroane de fier precum și din alte piese metalice, probabil. Era folosit în teatre și amfiteatre pentru realizarea unor efecte scenice. *Pegma* a fost de timpuriu folosit în teatrele grecești, cînd se pare că era o platformă mobilă pe roți pentru a mișca panouri scenice. Explicațiile autorilor antici sunt însă confuze, ceea ce demonstrează că *pegma* avea forme diverse, adaptate unor scopuri diferite²⁶. Folosirea sa în epoca romană la spectacolele din amfiteatru a putut duce la o „mașinărie” diferită de ceea ce se înțelegea inițial prin *pegma*. Deși termenul este atestat în izvoarele scrise latine ca desemnînd o „mașinărie” folosită în amfiteatre, nici unul nu are darul să ne lămurească pe deplin asupra aspectului și func-

²² C. Daicoviciu, *op. cit.*, p. 410.

²³ C. Daicoviciu, H. Daicoviciu, *op. cit.*, p. 80.

²⁴ *IDR*, III/2, nr. 321, fig. 266, cu unele aprecieri inexacte în descriere și cu vechea traducere a lui C. Daicoviciu.

²⁵ A. Forcellini, *Lexicon totius Latinitatis*, IV, p. 552—553. Uncorii cuvîntul este scris și *pecma*, ceea ce înseamnă că și în cazul vechii lecturi ar fi putut să fie interpretat în sensul pe care îl propunem acum. Există și forma *peuma*. Vezi și *RE*, XIX, 1, col. 66—67.

²⁶ A. Neppi Modona, în *Mélanges d'archéologie et d'histoire offerts à André Pignaniol*, I, Paris, 1966, p. 583, unde sunt comentări mai mulți termeni grecești desemnînd instalații folosite în teatrele grecești, după *Onomasticon* a lui Polux. *Pegma* se mai numea ἐκκύκλημα.

Fig. 2. Inscriptia descoperita in camera b din arena.

ționalității sale²⁷. *Pegma* era, probabil, bazat pe roți de lemn aflate la o anumită înălțime, serpeți, contragreutăți și folosea probabil la manevrarea unor elemente scenografice și la producerea de efecte scenice. Cel care manevra un *pegma* trebuie să se fi numit *pegmarius*, termen atestat pentru prima oară prin inscripția de la Sarmizegetusa. Există numeroase exemple de cuvinte derivate cu ajutorul sufixului *-arius* care desemnează diverse categorii de meserii²⁸.

Revenind la inscripția în discuție, este evident că „pișcotul“ din centru reprezintă de fapt două urechi umane, Nemesis fiind în acest caz printre acei Θεοὶ ἐπήκοοι²⁹, zeii care ascultă și rețin rugăciunile oamenilor.

Nici „pișcotul“ și nici orificiul central nu puteau servi la prinderea vreunui obiect (statuie) aşa cum s-a afirmat³⁰. Orificiul central împreună cu altele patru aflate în colțurile plăcii serveau la fixarea acesteia pe perete. Putem fi deci siguri că este o placă votivă pusă zeiței Nemesis pe un perete. Tot atât de cert este și faptul că inscripția n-a fost descoperită în templul lui Nemesis, aflat în imediata apropiere a porții de est a amfiteatrului, ci în interiorul încăperii subterane din centrul arenei. Nefiind spartă, este greu de crezut că ar fi putut ajunge acolo ulterior. Sintem deci de părere că dedicantul a fixat-o încă de la început pe unul dintre pereții încăperii în care a fost descoperită.

Trebuie să ne punem întrebarea ce anume l-a determinat pe C. Valerius Maximus să dedice o inscripție zeiței Nemesis în interiorul camerei subterane din arenă și nu în templul aflat în apropiere. Dedicarea de inscripții lui Nemesis sau altor divinități în interiorul amfiteatrelor nu este un lucru neobișnuit³¹. C. Valerius Maximus, *pegmarius*, a pus dedicarea însă în locul unde își practica meseria, adică în camera subterană. S-ar putea că activitatea lui să nu fi fost lipsită de pericole. Poate acesta să fi fost motivul ce l-a îndemnat să așeze inscripția acolo. Trebuie să mai ținem cont de faptul că acțiunea votivă a avut loc în urma unui vis, lucru ce ar fi putut determina alegerea locului inscripției.

Considerăm deci că în camera subterană din centrul arenei era așezat *pegma*, unul dintre mînăstările lui fiind C. Valerius Maximus, de profesie *pegmarius*. Știm din cercetările arheologice efectuate la alte amfiteatre că există indicii care au dus la presupunerea că în încăperile subterane ale arenelor erau adăpostite diferite mecanisme necesare spectacolelor din amfiteatru. La Nîmes³², de exemplu, în încăperile subterane s-au descoperit două *pondere* de plumb și la doi metri deasupra urme în perete ale locașurilor de susținere a unui planșeu de lemn. Într-o cameră subterană din arena de la Colonia Traiana (Xanten)³³ s-a găsit fierul ruginit al unei „mașinării“ și bîrne cu scobituri pentru cepuri, pietre și lingouri de fier folosite probabil ca și contragreutăți. La fel, la Metz³⁴ și Augusta Treve-

²⁷ *Gladiatores quoque pegmarii* dintr-unul din manuscrisele în care s-a păstrat Suetonius, *Caligula*, 26, 5 este o coruptelă, în loc de *gladiatores quoque pae-gnarii* (vezi ed. Aillaud, Paris, 1932).

²⁸ *Istoria limbii române*, I (limba latină), București, 1965, p. 78.

²⁹ O. Weinreich, in *Mitteilungen des Kaiserlichen Deutschen Archäologischen Instituts*, Ath. Abt., XXXVII, 1912, p. 1—68.

³⁰ *IDR*, III/2, nr. 321, p. 273.

³¹ Uneori, divinități ca Nemesis, Mithras, Marte, Diana, Hercule, Silvanus erau adorate chiar în incinta amfiteatrului. Vezi A. Grenier, *op. cit.*, p. 562, 572, 708—709 cu nota 2; F. H. Thompson, *op. cit.*, p. 358, fig. 1, pl. 58/2; G. Lafaye, *op. cit.*, p. 711; E. Dyggve, *op. cit.*, p. 84 (nr. 22), 107 cu nota 1, 108 cu nota 1.

³² A. Grenier, *op. cit.*, p. 626, nota 3.

³³ K. Heidenreich, *op. cit.*, p. 41.

³⁴ A. Grenier, *op. cit.*, p. 705, fig. 235.

rorum³⁵ stilpii de lemn par a fi dispusi pe fundul structurilor subterane pentru a susține o podea de lemn necesară susținerii unei „mașinării“ grele. Toate acestea sunt argumente care au dus la presupunerea că asemenea instalării mecanice ar fi putut intra în dotarea multor amfiteatre. Fiind constituie însă în mare parte din lemn, nu s-au păstrat decât puține elemente componente³⁶.

La Sarmizegetusa, chiar dacă nu avem cunoștință despre resturi ale acestor instalări în camera subterană (deși nu este exclus să fi existat), s-a găsit în schimb o inscripție pusă de către unul dintre cei care le minuiau. Este o atestare care ne oferă mai multă certitudine decât puținele și greu descifrabile urme arheologice găsite în alte părți. Pe această bază putem fi mai siguri, dacă nu chiar convingi, că structurile subterane ale arenei de la Sarmizegetusa erau destinate adăpostirii unui *pegma* și mănuitorilor lui. Este un argument ce întărește și ipotezele formulate pentru alte amfiteatre, destul de nesigure pînă acum, în lipsa documentelor hotărîtoare.

C. Valerius Maximus nu era poate singurul *pegmarius* de la Sarmizegetusa. S-ar fi putut ca manevrele din subsol să fi necesitat mai mulți „mașiniști“. Spațiul subteran restrîns însă, nu ne permite să ne putem gîndi la mai mult de doi-trei oameni. Zona operațională a acestui personal tehnic era compusă probabil, nu doar din camera mare, ci și din coridor. Aceasta ar putea fi explicația lățimii mai mari a acestuia pe primii 14,60 m, începînd cu intrarea sa în camera mare. Evident că nu este exclus ca și în rest el să fi fost utilizat în același scop. Este ciudat faptul că zidurile coridorului sunt foarte groase, depășind în lățime chiar deschiderea sa. Ele par a fi concepute pentru a susține o greutate considerabilă. S-ar putea, de asemenea, ca și camera mai mică a să fi servit același scopuri, deși observațiile ce le-am făcut mai sus ne îndeamnă să avem rezerve asupra acestei posibilități. Oricum, spațiul „scenografic“ era destul de restrîns. Faptul că partea superioară a zidurilor a fost descoperită sub nivelul de călcare al arenei³⁷ dovedește că spațiul subteran era acoperit. Coridorul, în partea sa îngustă, era acoperit cu plăci de gresie, în timp ce pentru partea sa mai lată și pentru camera mare trebuie să presupunem existența unui planșeu de lemn sprijinit pe ziduri, ajungînd astfel la nivelul de călcare al arenei. În acest planșeu existau probabil trape glisante ce se acționau din subsol.

Nu avem siguranță în cadrul căruia gen de spectacole erau folosite subterane și „mașinăriile“ lor. Pînă acum, aveam atestate la Sarmizegetusa doar luptele de gladiatori³⁸. Este mai greu de crezut, dar nu exclus, că puteau fi folosite în cadrul acestora. Trebuie să presupunem însă și desfășurarea de *venationes* care

³⁵ *Idem*, p. 708.

³⁶ Ar fi posibil ca structuri subterane sau resturi ale instalărilor adăpostite în interiorul lor să fi fost surprinse și în recentele săpături din amfiteatrul de la Porolissum. Ceea ce ne spune autorul că a găsit în centrul arenei, s-ar putea să nu fie un simplu „drenaj central“, ci o parte din niște încăperi subterane, cu o destinație asemănătoare celor de la Sarmizegetusa. Același lucru ar putea reprezenta și „deschizătura“ spre exterior și canalul găsit cu ocazia săpării uneia dintre porți. Din păcate, nici unul dintre aceste elemente nu apare pe planul publicat. Viitoarele cercetări vor lămuri însă aceste probleme. Cf. I. Bajusz, în *ActaMP*, VII, 1983, p. 138; *idem*, în *ActaMP*, X, 1986, p. 136, fig. 15.

³⁷ C. Daicoviciu, *op. cit.*, p. 400.

³⁸ C. Opreanu, în *ActaMN*, XXI, 1984, p. 518—529, fig. 1.

erau combinate de obicei cu luptele de gladiatori³⁹ și care erau, probabil, mai puțin costisitoare. S-ar putea ca în cadrul venățiilor structurile și mecanismele subterane să fi jucat vreun rol, pe care nu-l putem însă stabili. Nu putem să nu ne gîndim și la alte genuri de spectacole, ca pantomimede sau fantasmagorile mitologice⁴⁰, în cadrul cărora era poate nevoie de un număr mai mare de accesoriî scenografice. Spațiul subteran restrîns nu ne permite să ne gîndim la decoruri de amplioare, necesare în acest caz unui spațiu scenic de dimensiunile arenei.

Întorcîndu-ne la personajul prezentat mai sus, C. Valerius Maximus, observăm că el are *tria nomina* corect alcătuite. Este exclus ca el să fi fost selav. Prin ocupăția sa de *pegmarius* se încadra, probabil, în rîndurile unui personal stabil și permanent al amfiteatrului. Fiind în slujba comunității Sarmizegetusei era, probabil, plătit de către *ordo decurionum* din banii publici. În alte provincii avem atestări epigrafice ale unor asemenea „oameni ai arenei”, organizați chiar în colegii proprii⁴¹. La Roma exista, de exemplu, un *coll(egium) harenariorum Romae*⁴², dar care aparținea mai degrabă gladiatorilor. La Augusta Treverorum sînt atestați *arenarii consistentes coloniae Augustae Treverorum*⁴³, iar la Die (Drôme) în Gallia Narbonensis personalul arenei era grupat într-un *collegium venatorum qui ministerio arenario fungunt(ur)*⁴⁴. Se pare că aceste colegii cuprindeau mai multe

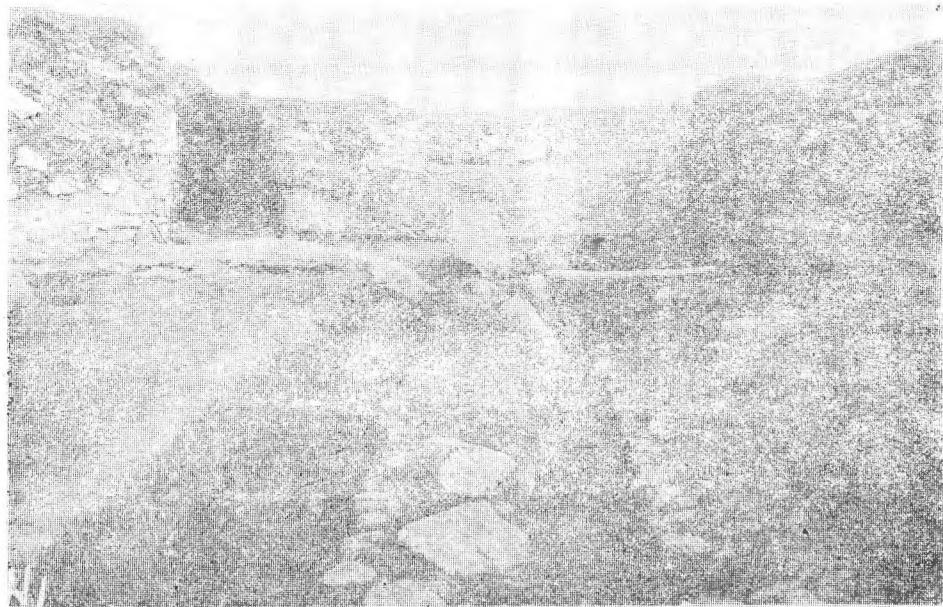

Fig. 3. Zidurile corridorului în interiorul arenei, aproape de poarta de est.

³⁹ G. Lafaye, *op. cit.*, p. 700—701; P. Kiraly, *op. cit.*, p. 122, afirmă că în amfiteatrul de la Sarmizegetusa se desfășurau *venationes* aducînd ca dovadă descoperirea unei mari cantități de oase de zimbru, urs, lup, mistreț. Chiar dacă informația ar fi corectă, considerăm că ea nu poate dovedi ceea ce crede autorul.

⁴⁰ Vezi nota 20.

⁴¹ G. Lafaye, în *DA*, V, 1, s.v. *venator*, p. 710—711.

⁴² *ILS*, III, 2, 7559.

⁴³ *ILS*, II, 1, 7059.

⁴⁴ *Idem*, 5148.

specialități, cărora le revineau obligații legate nu doar de pregătirea spectacolelor, ci și de îngrijirea permanentă a întregului complex destinat jocurilor. Este foarte probabil ca și la Sarmizegetusa să fi existat un asemenea personal. Atestarea îndeletnicirii de *pegmarius* ne face să presupunem că existau și alte specialități în cadrul acestui grup⁴⁵. În această situație, „oamenii arenei” de la Sarmizegetusa puteau fi grupați ca și în alte părți, într-un colegiu propriu, neatestat încă epigrafic. Având însă în vedere situația particulară de la Sarmizegetusa, unde și alte meserii erau probabil încadrate în *collegium fabrum*⁴⁶, nu excludem posibilitatea că și angajații permanenți ai amfiteatrului să fi fost cuprinși în cadrul acestuia.

Mai există încă o problemă strâns legată de funcționalitatea structurilor subterane, ce se cuvine amintită. Aveau ele și un alt rost, secundar am zice, neleuat direct de desfășurarea spectacolului? Întrebarea trebuie pusă, întrucât C. Daicoviciu sugerează acest lucru atunci când vorbește despre existența unui bazin de apă în subsolul camerei mari, de jgheaburi de lemn și de niște canale mici ce se deschideau din pereții de sud și de vest ai camerei mari⁴⁷. Nu am găsit nimic în docu-

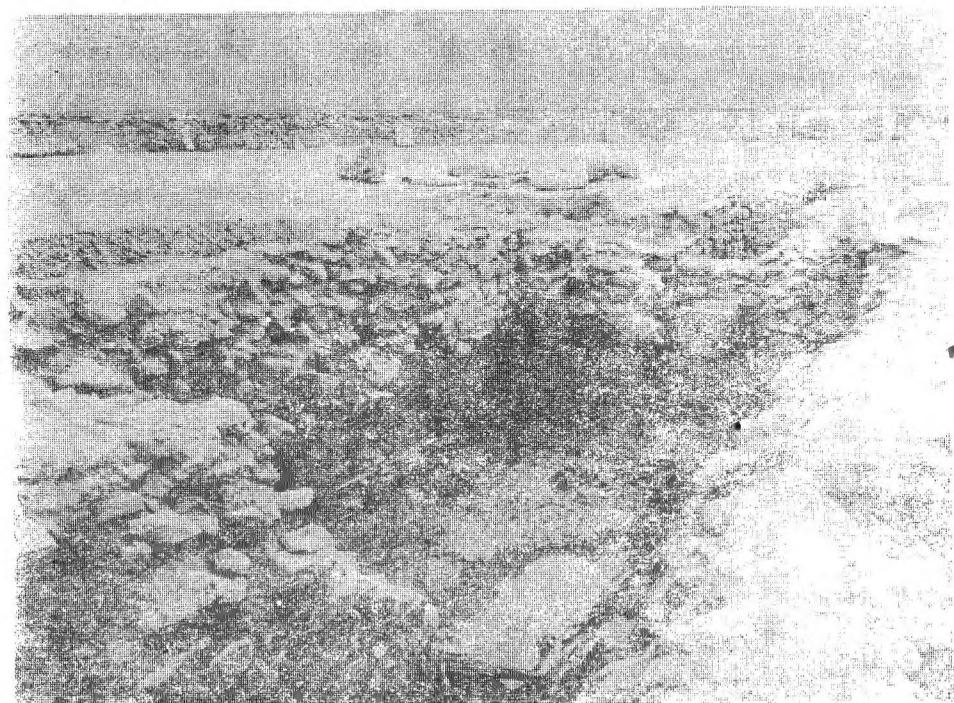

Fig. 4. Interiorul camerei b cu bârnele putrezite și blocul patrulater cu orificiu central.

⁴⁵ N-ar fi exclud că și acei *lecticarii* atestați la Sarmizegetusa să fi fost legați de viața amfiteatrului, mai ales că inscripția care-i pomenește s-a găsit în templul lui Nemesis. Aceștia ar fi putut juca un rol la începutul jocurilor, cind erau aduse efigile zeilor și ale împăraților. În acest caz ar fi vorba despre *lecticarii deorum*. S-a presupus că *lecticarii* formau un colegiu aparte la Sarmizegetusa. Autorul ipotezei amintește existența unor *lecticarii deorum*, dar respinge această posibilitate pentru Sarmizegetusa. Cf. R. Ardelean, în *ActaMN*, XVI, 1979, p. 91, nota 37.

⁴⁶ Despre *collegium fabrum*, vezi R. Ardelean, în *ActaMN*, XV, 1978, p. 167—172.

⁴⁷ Cf. nota 37.

mentația existentă care să ne lămurească în legătura cu aceste canale. În schimb, într-una din fotografiile luate în timpul săpăturii (fig. 4) se văd foarte bine pe fundul încăperii mari bârne putrezite, dispuse pe marginile acesteia. Chiar dacă au existat și jgheaburi de lemn, din fotografie reiese clar că nu toate resturile de lemn găsite în încăpere au fost jgheaburi. Noi credem că ele reprezintă urme ale instalației din cameră. Poate erau bârnele care susțineau podeaua de lemn pe care era așezat *pegma*, dar n-ar fi exclus ca unele să fie chiar părți componente ale acestuia. Probabil era totuși nevoie de un sistem de scurgere a apei de ploaie, partea superioară de lemn sau de piatră a încăperilor subterane neputind fi absolut etanșă. Această apă se evacua din camera mare printr-un sistem oarecare, poate prin acele jgheaburi, fiind condusă în corridor. Acesta trebuie să fi avut partea inferioară în pantă înclinată spre est pentru a permite scurgerea. Necunoscind încă sistemul de drenaj al întregului amfiteatru, este greu de spus dacă și apa de pe arenă se evacua tot prin intermediul încăperilor subterane.

În fotografia mai sus amintită (vezi fig. 4) se mai observă un bloc de piatră patrulater cu un orificiu central. Este unul dintre cele zece blocuri similare, având înscrise pe ele o serie de zifre și care se păstrează astăzi în Muzeul din Sarmizegetusa. Au fost interpretate drept baze pentru susținerea parilor *velarium-ului*, cifrele fiind și ele explicate în același context⁴⁸. Nu știm dacă blocul din fotografie se află în poziția în care a fost descoperit, sau a fost doar sprijinit de peretele vestic al încăperii fiind găsit undeva în interiorul camerei. Această ultimă variantă ni se pare mai probabilă. Într-o altă fotografie veche (fig. 5) se văd alte cinci blocuri similare așezate pe marginea corridorului subteran, în timpul săpării acestuia. Este vorba de porțiunea de corridor aflată în afara amfiteatrului, în zona

Fig. 5. Cele cinci blocuri patrulatere cu orificiu central descoperite în corridor, în porțiunea sa din afara amfiteatrului.

⁴⁸ I. Piso, în *AIIA*, XI, 1978, p. 285—287, fig. 29—39.

cotului spre nord pe care îl face. Așadar, pare evident că blocurile patrulatere cu orificiu central, al căror loc de descoperire nu era cunoscut pînă acum, s-au găsit în interiorul structurilor subterane cu ocazia săpăturilor efectuate de către C. Daicoviciu. Este mai greu de stabilit însă la ce foloseau ele acolo. În mod logic, ar trebui să aibă legătură cu funcționalitatea încăperilor subterane, fie cu *pegru*, fie cu sistemul de drenaj. Nu poate fi exclusă nici posibilitatea ca acestea să fi alunecat în camerele subterane de deasupra, de la nivelul arenei, unde puteau avea o utilitate oarecare, pe care nu o putem stabili. Toate aceste situații se izbesc însă de lipsa unei explicații în ceea ce privește funcționalitatea blocurilor. Dacă acceptăm singura interpretare dată pînă acum și odată cu ea și explicația cifrelor, suntem obligați să le considerăm ajunse în arenă ulterior, prin refolosire.

Ultima problemă pe care dorim să o mai discutăm este legată de momentul construirii elementelor subterane din arenă. Se ridică întrebarea, dacă dotările subterane au existat încă de la început, sau au fost adăugate ulterior construirii amfiteatrului. Datele ce ne stau la dispoziție nu ne permit formularea unui răspuns sigur. Singurele elemente de dateare sunt monedele găsite în interiorul acestor încăperi. În camera b, cu indicația „bazin, pe pavajul jgheabului“, s-au găsit trei monede: un *sestertius* de la Antoninus Pius emis în 149 e.n., o monedă de la Marcus Aurelius și un as de la Caracalla emis între 211—217 e.n.⁴⁹. Tot în „bazin“ s-a descoperit și un denar de la Caracalla emis între 210—213 e.n.⁵⁰. Prin urmare, monedele nu ne sunt de prea mare folos, oferindu-ne cel mult un *terminus post quem* pentru domnia lui Antoninus Pius. În general, se consideră că introducerea în amfiteatre a „mașinăriilor“ adăpostite în subterane este o perfecționare, care apare doar după începutul secolului II e.n.⁵¹. La Nîmes și la Arles, de exemplu, aceste structuri sunt considerate ulterioare construcției⁵². La Metz, unde amfiteatrul a fost construit sub Flavieni sau sub Traian, acestea au fost adăugate mai tîrziu⁵³. O situație similară întîlnim și la Augusta Treverorum⁵⁴. La Salona ele se datează chiar foarte tîrziu, în jurul anului 300 e.n., în timp ce amfiteatrul fusese ridicat pe la 170 e.n.⁵⁵. În cele mai multe cazuri este vorba deci despre o sporire a dotărilor tehnice ale amfiteatrelor, într-o perioadă mai apropiată sau mai îndepărtată de momentul construirii edificiului. La Sarmizegetusa amfiteatrul datează, foarte probabil, încă din vremea lui Traian⁵⁶, fiind ridicat la scurtă vreme după întemeierea coloniei⁵⁷. Nu este exclus ca încăperile din arenă să fi fost adăugate mai tîrziu. Dacă este așa, momentul construirii lor ar putea fi plasat cu probabilitate fie spre sfîrșitul secolului II e.n., fie cîndva în secolul III e.n.

Rindurile de față au fost scrise cu intenția de a dezbaté și a încerca să elucidăm cîteva probleme legate de amfiteatrul de la Sarmizegetusa. Acordind atenția cuvenită acestui monument vom ști mai mult nu doar despre el, ci și despre viața în Dacia romană.

CORIOLAN OPREANU

⁴⁹ I. Winkler, în *Sargenia*, XI—XII, 1974—1975, p. 120, nr. 155, 184, 230.

⁵⁰ *Idem*, op. cit., nr. 226.

⁵¹ A. Grenier, op. cit., p. 630.

⁵² *Idem*, op. cit., p. 626.

⁵³ *Idem*, op. cit., p. 700.

⁵⁴ *Idem*, op. cit., p. 708.

⁵⁵ E. Dyggve, op. cit., p. 143—146.

⁵⁶ C. Daicoviciu, în *Dacia*, I, 1924, p. 247; *idem*, în *ACMIT*, IV, 1932—1938, p. 403; I. Winkler, op. cit., p. 130.

⁵⁷ Aceeași situație la Pompei, Merida, Pola, cf. H. Kähler, op. cit., p. 377.

ON THE UNDERGROUND STRUCTURES OF THE AMPHITHEATRE ARENA AT SARMIZEGETUSA

(Summary)

The study discusses the underground structures discovered in the arena of the amphitheatre at Sarmizegetusa (fig. 1). They are masonry structures, consisting of three elements: *a* — a long and narrow room of $5,50 \times 0,95$ m, walls of which seems to be attached to those of room *b*; *b* — a large room of $6,30 \times 3,80$ m, 2 m deep; *c* — a corridor 55 m long and 1,20 m wide along the first 14,60 m, followed by a width of only 0,60—0,80 m along the last 40,40 m.

Inside room *b* there was found an inscription dedicated to Nemesis (fig. 2). The dedicatory was considered to be a *pecuaritus*, an animal purveyor for the amphitheatre. Later, the term was corrected into *pecumarius*, without changing the supposed first meaning. Analyzing the inscription, the author arrives to the conclusion that the right reading is *pegmarius*. He considers it to be derived from *pegma*, and argues that it meant the job of a man who manipulated the *pegma*, a machinery often used in Greek and Roman theatres and amphitheatres. This machinery was placed in the underground room *b* of the arena, as the inscription suggests. The author supposes that C. Valerius Maximus, *pegmarius*, was performing his job inside room *b*. Probably, he was one of the "arena people", the permanent employees of the amphitheatre. Sometimes they were grouped in *collegia*. It might have been the same situation at Sarmizegetusa. They might have belonged to the *collegium fabrum*, the only collegium attested at Sarmizegetusa yet.

Finally, the author puts the question whether some archaeological remains of the *pegma* couldn't be identified with the ten stone blocks having a round hole in their middle and with the beams, both, the former and the latter, being found in the large room *b* and in the corridor as well (Fig. 4, 5).

By analogy, he supposes that the underground structures might be later than the whole building.